

Hakkari İlahiyat Dergisi | Hakkari Journal of Theology

e-ISSN: 2979-9988

4 (Haziran/June 2024), 25-45.

Ebû Hanîfe Sonrası Ebû Yusuf-Halife Hârûnürreşîd İlişkisi

Abû Yûsuf-Caliph Hârûn al-Rashîd Relationship After Abû Hanîfa

BİNALİ KOÇOĞLU

Dr., Bağımsız Araştırmacı
PhD., Independent Resarcher
Kars, Türkiye

Binali_kocoglu@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3273-4573>

Atıf/Citation: Kocoğlu, Binali. "Ebû Hanîfe Sonrası Ebû Yusuf-Halife Hârûnürreşîd İlişkisi". *Hakkari İlahiyat Dergisi* 4 (Haziran 2024), 25-45.

<https://doi.org/10.69801/haid.1466083>.

Makale Bilgisi

Makale Türü Article Types:	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Received:	06.04.2024
Kabul Tarihi Accepted:	11.06.2024
Yayın Tarihi Published:	30.06.2024
Yayıncı Published by:	Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Hakkari University Faculty of Theology

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. / Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Çıkar Çatışması | Conflicts of Interest

Yazar(lar) tarafından beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Binali Koçoğlu)

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem - Çift Taraflı Körleme
Double anonymized - Two External

* (Bu çalışma Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN danışmanlığında 2022 tarihinde Sunduğumuz/tamamladığımız "Hanefî Ulemânın İktidarla İlişkisi (133-236/750-850)" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This study is based on the doctoral dissertation titled "The Relationship of Hanafî 'Ulemâ with Power (133-236/750-850)", which we presented/completed in 2022 under the supervision of Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/haid>

E-posta: ilahiyatdergi@hakkari.edu.tr

Ebû Hanîfe Sonrası Ebû Yusuf-Halife Hârûnürreşîd İlişkisi*

Özet

İslam toplumunda siyasi mücadelelerin dini referanslar üzerinde yapılması ve İslâm dininin yaşamın neredeyse her alanında temel ilkelerinin bulunması; ulemânın hukuk, din işleri, danışmanlık, eğitim vb. görevleri üstlenmesini gerektirmiştir. Bu önemli görevler aynı zamanda ulemânın toplum üzerindeki statüsünü ve propaganda etkisini kuvvetlendirmiştir. Özellikle Siyasi çekişmelerin yoğun olduğu dönemlerde devlet yöneticileri ulemânın toplum üzerindeki karizmasından faydalanmak için onlara çeşitli vazifeler vererek kendi yanlarında tutmaya çalışmışlardır. İsyân hareketlerinin harlandığı dönemlerde zamanın önde gelen âlimlerinden biri olan Ebû Hanîfe'ye de yöneticiler tarafından çeşitli görev teklifleri yapılmış ancak Ebû Hanîfe kendisine yapılan görev tekliflerini kabul etmeyerek Ehl-i Beyt isyanlarını kısmen de olsa desteklemeyi tercih etmiştir. Ebû Hanîfe'nin bu tercihleri onun kırbaç ve hapis cezaları gibi çeşitli müeyyidelerle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Ebû Hanîfe'nin tecrübelerini ve dönemin siyasi şartlarını iyi analiz ettiği anlaşılan Ebû Yûsuf, özellikle kâdılkudâtlık vazifesine atanması ile beraber hocasının yöneticilerle olan mesafeli, bazen de muhalif tavrını terk ederek yöneticilerin en yakınındaki isimlerden biri olmuştur. Ebû Yûsuf'un yöneticilerle olan ilişkisindeki bu paradigma değişikliğinde toplumun maslahatı anlayışı, Hârûnürreşîd'in dinî siyaseti, Hanefî mezhebini yayma arzusu, sosyo-ekonomik etkenler gibi durumların etkili olduğu görülmektedir. Ebû Yûsuf'un Halife Hârûnürreşîd ile ilişkisi sadece kâdılkudâtlık vazifesi ile sınırlı kalmamıştır. Ebû Yûsuf aynı zamanda Halife'ye hukuk içinde kalması hususunda tavsiyelerde ve uyarılarda bulunmuş, onun özel meselelerinde fetvalar vermiş, halkın problemlerini ve gördüğü sıkıntıları Halife'ye sunmuş bazen de halk ile Halife arasında arabuluculuk yapmıştır. Ebû Yûsuf'un Halife ile kurduğu ilişki modeli İslâm toplumunda Sâsânîlerdeki din-devlet birlikteliğine benzer bir sistemin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu çalışmamızda Ebû Yûsuf'un Halife Hârûnürreşîd ile yakınlaşmasında Ebû Hanîfe'ye kıyasla hangi faktörlerin etkili olduğu ve Ebû Yûsuf'un, Halife ile girdiği ilişki şekilleri araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, İktidar, Ulemâ, Hârûnürreşîd, Ebû Yûsuf.

Abû Yûsuf-Caliph Hârûn al-Rashîd Relationship After Abû Hanîfa**

Abstract

In the Islamic society, political struggles are based on religious references and the Islamic religion has basic principles in almost every aspect of life; ulama's law, religious affairs, consultancy, education, etc. required him to undertake tasks. These important duties also strengthened the status and propaganda effect of the Ulama on society. Especially during periods when political conflicts were intense, state administrators tried to keep the ulama on their side by giving them various duties in order to benefit from their charisma on the society. During the periods when the rebel movements were intensifying, various job offers were made to Abû Hanîfa, one of the leading scholars of the time, by the administrators, but Abû Hanîfa did not accept the job offers made to him and preferred to support the Ahl al-Bayt rebellions, at least partially. These choices of Abû Hanîfa caused him to face various sanctions such as flogging and imprisonment. Abû Yûsuf, who was understood to have analyzed Abû Hanîfa's experiences and the political conditions of the period well, abandoned his teacher's distant and sometimes oppositional attitude towards the administrators, and became one of the closest names to the administrators, especially after his appointment as qâdî al-qudât. It is seen that situations such as the understanding of the welfare of the society, the religious politics of Hârûn al-Rashîd, the desire to spread the Hanafî sect, and socio-economic factors were effective in this paradigm change in Abû Yûsuf's relationship with the rulers. Abû Yûsuf's relationship with Caliph Hârûn al-Rashîd was not limited to his duty as qâdî al-qudât. Abû Yûsuf also gave advice and warnings to the Caliph about staying within the law, gave fatwas on his private issues, presented the problems and troubles of the people to the Caliph, and sometimes acted as a mediator between the people and the Caliph. The relationship model that Abû Yûsuf established with the Caliph contributed greatly to the formation of a system in the Islamic society similar to the religion-state unity in the Sassanids. In this study, the factors that were effective in Abû Yûsuf's rapprochement with Caliph Hârûn al-Rashîd, compared to Abû Hanîfa, and the forms of relationship Abû Yûsuf had with the Caliph were investigated.

Keywords: Islâmîc History, Power, Ulemâ, Hârûn al-Rashîd, Abû Yûsuf.

* Bu çalışma Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN danışmanlığında 2022 tarihinde Sunduğumuz/tamamladığımız "Hanefî Ulemânın İktidarla İlişkisi (133-236/750-850)" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** This study is based on the doctoral dissertation titled "The Relationship of Hanafî Ulemâ with Power (133-236/750-850)", which we presented/completed in 2022 under the supervision of Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN.

Giriş

Tarih bize bilgi ve iktidarların birbirlerine muhtaç ve eklemli yapılar olduğunu göstermiştir.¹ İslâm toplumundaki bilginin önemli bir kısmı dinî referanslar üzerinden oluştuğundan ulemâ aynı zamanda toplum tarafından dinin temsilcisi olarak da görülmektedir. İslâm dininin, yaşamın neredeyse her alanına dair temel ilkelerinin olması ve Şâri'in koyduğu yasaları yorumlama vazifesinin ulemânın inisiyatifinde olması,² ulemâyı daha güçlü bir statüde konumlandırmıştır. Ayrıca İslâm toplumunda siyasi mücadelelerin dinî referanslar üzerinden yapılması, ulemânın toplumu yönlendirme yönünün öne çıkmasına katkı sağlamıştır. Özellikle isyan dönemlerinde mescitlerde, ders halkalarında, taziye yerlerinde vb. alanlarda kalabalıklara hitap eden ulemâ, dönemin toplumunu yönlendirme etkisine sahip en önemli aktörü konumundadır.³ Ulemânın bu etkinliğinin farkında olan Emevî ve Abbâsî yöneticileri, muhalif fırkalarla mücadelede, meşruiyet sağlamada ve bürokraside âlimlerden faydalanmayı amaçlamışlardır. Bu amaçlarla âlimlerin bazısını çeşitli vazifeler veya hediyeler vererek kontrolleri altında tutmayı hedeflemişlerdir. Benzer saiklerle dönemin önde gelen âlimlerinden biri olan Ebû Hanîfe'ye de genelde isyan hareketlerinin olduğu -Abbâsî ihtilali, Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye⁴ ve kardeşi İbrahim b. Abdullah İsyancıları⁵ dönemlerde kadılık ve hazine müsteşarlığı gibi görev teklifleri yapılmış veya hediyeler verilmek istenmiştir. Ancak Ebû Hanîfe, ısrarlara rağmen hem görev tekliflerini hem de hediyeleri kabul etmemiş, sonucunda çeşitli müeyyidelerle karşı karşıya kalmıştır.⁶ Ebû Hanîfe bu önemli vazifeleri reddederken Halife Mansûr'un (137-159 | 754-775) Bağdat şehrinin inşasında -tuğla sayımı- işlerini yapmaktan ise kaçınmamıştır.⁷ Zira bu işin dinî meselelerle bir ilgisi olmasa gerektir. Ebû Hanîfe'nin kadılık görevini kabul etmeyip din ile pek ilgisi olmayan işlerde yöneticilerin talimatlarına uyması, onun yöneticilerin hukuksuz uygulamalarını meşrulaştırmamayı ve dini araçsallaştırmamayı önceliğini düşündürmektedir.⁸ Bunların yanı sıra çağdaş araştırmacılar; Ebû Hanîfe'nin maddi durumunun iyi olması,

¹ Vedat Çelebi, "Michel Foucault'da Bilgi, İktidar ve Özne İlişkisi". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 5/1 (2013), 521.

² Abdulkadir Udeh, *İslam ve Siyasi Durumumuz*, çev. Beşir Eryarsoy (İstanbul, Beka Yayınları, 1986), 83; Halil Cin - Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi* (Konya: Sayram Yayınları, 2003), 83; Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 57.

³ Binali Koçoğlu, "Abbâsîler Dönemi Ulemâsının Özellikleri ve Rollerini", *Social Sciences Studies Journal* 91 (2021), 5163-5172.

⁴ Muhammed b. Cerîr, Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk* (Beyrut: Daru'l-Turas, 1387), 7/552-559.

⁵ Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, 7/622-649.

⁶ Ebû Hanîfe Emevî valisinin kadılık ve hazine müsteşarlığı görevlerini kabul etmediği için kırbaçlanmış ve bir müddet hapse atılmıştır. Yine Ebû Hanîfe Abbâsî ikinci halifesi Ca'fer el Mansûr'un kadılık teklifini kabul etmediği için inşaat işlerinde görevlendirilmiş, hapse atılmıştır. Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî* (Beyrut: Alemu'l Kütüp, 1985), 67-68; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/166.

⁷ Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, 7/619.

⁸ Binali Koçoğlu, *Hanefti Ulemânın İktidarla İlişkisi (133-236/750-850)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 146-152.

mevâlî kökenli olması ve Ehl-i Beyt'e olan muhabbeti gibi faktörlerin⁹ onun bu tutumu sergilemesinde önemli etkileri olduğunu vurgulamaktadırlar.¹⁰

Ancak Ebû Hanîfe'nin talebesi Ebû Yûsuf (öl. 182/798), kâdılkudâtlık vazifesini üstlenmesi ile beraber o zamana kadar yöneticilerden uzak durmaya çalışan hatta bazı Ehl-i Beyt önderlerinin isyanlarını kısmen de olsa destekleyen ulemânın¹¹ izlemiş olduğu anlayışı terk ederek yöneticilerin riyasetinde devleti yönetme işleyişine katılmıştır. Böylece Ebû Yûsuf, yeni bir siyasî yol izlemiştir.

Ebû Hanîfe'nin yöneticilerle ilişkisi; onun yöneticilerin karşısında dik duruş sergilemesi, çok kere müeyyidelerle karşı karşıya kalması, Hanefî mezhebinin kurucu imamı olması, talebelerinin onu yüceltme arzusu gibi sebeplerden olacak ki pek çok araştırmaya konu olmuştur.¹² Ancak Ehl-i Sünnet ulemâsının yöneticilerle ilişkisinde paradigma değişikliğine öncülük eden ve günümüze kadar uzanan din-devlet birlikteliğinin en önemli mihmandarlarından olan Ebû Yûsuf'un yöneticilerle ilişkisi ise araştırdığımız kadarıyla bir doktora tezinde, bir yüksek lisans tezinde ve birkaç makalede kısa alt başlıklar halinde incelenmiştir.¹³

1. Ebû Yûsuf ve Yaşadığı Dönemin Özellikleri

Ebû Yûsuf, (Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî) Ömrünün yaklaşık 20 yılını Emevîler, 49 yılını da Abbâsîler devrinde geçirmiştir. Fakir bir Arap ailenin ferdi olarak Kûfe'de (113/732) doğmuş, küçük yaşta babasını kaybetmiştir.¹⁴ Kûfe ve Medine'de ilim tahsil etmiştir. Önceleri İbn Ebû Leylâ'nın (öl. 148/765) ders halkasındayken sonrasında Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılmış ve onun vefatına kadar 17 yıl boyunca eğitime devam etmiştir.¹⁵ Ebû Yûsuf, bu iki imam dışında Ebû İshak eş-Şeybânî (öl. 142/459), Haccac b. Ertat (öl. 145/762), Hişam b. Urve (öl. 146/763), Yahya b. Said el-A'meş (öl. 148/765), Malik b. Enes (öl. 179/795) gibi âlimlerden hadis ve fıkıh dersleri almıştır.¹⁶ Zekası ve feraseti ile dikkatleri çeken Ebû Yûsuf'un, kadılığa ilk olarak ne zaman ve kim tarafından atandığı net olmamakla beraber genel kanaat Ebû Yûsuf'un Abbâsî Halifesi

⁹ Şaban Erdiç, "İslam Düşüncesinde Yargı ve Siyaset İlişkisi: Ebû Hanîfe Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (2021), 293-310.

¹⁰ Cem Zorlu, *Âlim ve Muhalif* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 76; Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2018), 280-315; Muhammed Ebû Zehre, *Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbgatullah Kaya (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018), 397; Erdiç, "Ebû Hanîfe Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", 305-306.

¹¹ Buradaki ulemâ kavramından maksadımız; Şifî ve Harici olmayan, önceleri Ashâbü'l-Hadîs ve Ashâbü'r-Rey, sonradan Ehl-i Sünnet olarak isimlendirilen ana kitle âlimleridir. Sıddık Korkmaz, "Sınırları Belirlenemeyen Dinî Bir Oluşum: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat", *Marife* 3 (2005), 377-392.

¹² Ebû Hanîfe'nin iktidar mensupları ile ilişkilerine dair birkaç çalışma: Cem Zorlu, *Âlim ve Muhalif*; Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar*; Maksut Çetin, "Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı ve Siyasi Tutumu", *Ibad Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (2019), 25-37; Adem Çaylak - Rabia Nur Kartal, "İslam Siyasi Tarihinde Bilgi (Ulema)-İktidar (Umera) İlişkisi: Ebû Hanîfe Örneği", *Kosbed* 38 (2019), 143-160.

¹³ Serkan Yaşar, *Abbâsîler'in İlk Döneminde İktidar İle Ulemâ Arasındaki İlişkiler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011), 135-141.

¹⁴ Saymeri, *Ahbaru Ebi Hanîfe ve Ashâbihi*, 97; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/304-307; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Menakıb'ı Ebû Hanîfe*, çev. İsmail Karagözoğlu (İstanbul: Kayihan Yayınları, 2018), 134.

¹⁵ Saymeri, *Ahbaru Ebi Hanîfe ve Ashâbihi*, 100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/307.

¹⁶ Zehebî, *Menakıb'ı Ebû Hanîfe*, 137; Şemseddin Ebû Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz Zehebî, *Tarihu'l-İslam ve Vefayatu'l-Meşahir ve'l-E'lam*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Daru'l- Garbi'l İslami, 2003), 4/1021.

Mehdî-Billah (159-169/775-785) tarafından Cürcan şehri kadılığına,¹⁷ Halife Hâdî-İlelhak (169-170/785-786) tarafından Bağdat'ın bir bölgesinin kadılığına ve devamında da Halife Hârûnürreşîd tarafından kâdilkudâtlık görevine atıldığı ve ilk kâdilkudâtlık görevinin bu şekilde başladığı yönündedir.¹⁸ Ebû Yûsuf, kâdilkudât vazifesindeyken 69 yaşında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁹

Siyasi durum: Ebû Yûsuf'un yetiştiği Kûfe şehrinin içinde bulunduğu siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel durum onun gelişimine büyük katkılar sağlamıştır.²⁰ Onun çocukluk ve gençlik yılları; fikhî mezheplerin ilk örneklerinin oluşmaya başladığı itikadî mezheplerin ise birbirleriyle ve iktidarla mücadeleler yaptığı dönemdir. Özellikle Zeyd b. Ali İsyanı, Abbâsî İhtilali, Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim b. Abdullah İsyanları yanı sıra Haricî ve "Gulat-ı Şîa" olarak isimlendirilen gruplarca da isyanlar gerçekleşmiştir. Ebû Yûsuf'un toplumda öne çıktığı yıllar Halife Hârûnürreşîd'in dönemine denk gelmektedir. Bu sebeple meselenin daha iyi anlaşılması için Halife Hârûnürreşîd'in Ulemâyı ilgilendiren dinî siyasetine bakmamız gerekmektedir. Halife Hârûnürreşîd, Müslümanların başında onlara hac ettirmiş, Hz. Peygamber'in hırkası ve asasını sürekli yanında bulundurmaya gayret etmiştir. Ayrıca kadılar tarafından çağrıldığı mahkemelere kendisinin ve yakınlarının sanık olarak katılmasına rıza göstermiş, aleyhine kararlar olmasına rağmen kararları veren kadıları ödüllendirmiştir.²¹ İslâm toplumunda en önemli meşruiyet referansının "din" olduğunun bilincinde olan Hârûnürreşîd, tüm bu faaliyetleriyle kendisinin dindar ve takva ehli biri olduğunu topluma da göstermeye çalışmıştır.²²

Hârûnürreşîd'in dinî gruplara karşı uygulamış olduğu politikayı grupların kendi yönetimine karşı olan tavırlarına göre kategorize ettiğini görmekteyiz. Hârûnürreşîd, Gulat-ı Şîa'ya karşı babası Mehdî-Billâh'ın "zenâdika" politikasını devam ettirmiştir. Halife bu gruplarla yapmış olduğu mücadelede "zındıklık"²³ nitelemesinden fayda sağlamaya çalışmıştır. Zira Abbâsî yönetimi kendilerine tehlike oluşturabilecek muhalif fırkaları sadece kendilerine değil İslâm'a karşı tehlike oluşturduklarını iddia ederek bunları

¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/250; İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdullah Köşe (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 6/69.

¹⁸ Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, 97; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Darü'l- Garbi'l İslami, 2002), 16/359; Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris Zirikî, *el-Alâm*, (Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin, 2002), 7/239.

¹⁹ Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, 108; Muhammed b. İshak en-Nedim, *el-Fihrist*, trc. Ramazan Şeşen, 1. Bs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 30; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/307; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/146; Ayrıca bk. Mehmet Avcı, *İmam Ebû Yusuf'un Hayatı ve Fıkhi Görüşleri* (Şanlı Urfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2001).

²⁰ bk. Ahmet Hamdi Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006), 32-64.

²¹ Hafs b. Gıyâs, Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde'nin vekilinin taraf olduğu bir davada duruşma sırasında Halife'den gelen mektubu kabul etmeyerek davayı onun aleyhine sonuçlandırması ve mektubu daha sonra alıp okuması üzerine halife tarafından 30.000 dirhemle mükâfatlandırılmıştı. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/68; Vekî, *Ahbârü'l-Kudât*, 3/184-185.

²² Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 532-537; bk. Ramazan Boyacıoğlu, *Hilafetten Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş* (Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1992), 30.

²³ Zındık kavramı, Sasaniler'de Avesta Ortadoks akidesine karşı bunun yeni bir tefsirini (zend) yapmaya çalışan kimselere denirdi. C. Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neş'et Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964), 1/117.

“zındık” olarak nitelendirmiş ve bunlarla mücadele etmek üzere “Sahibu’z-Zenâdika” adında bir kurum oluşturmuştur.²⁴ Yöneticiler, “zındık” kavramıyla kendilerine muhalif gördükleri fırka ya da kişileri marjinalleştirerek onlara yapılacak her türlü cezalandırmayı²⁵ meşrulaştırmayı amaçlamışlar ve bu siyasetlerinde Ehl-i Sünnet âlimlerden²⁶ faydalanmışlardır.²⁷ Bu bağlamda Cürcan’da zındık gruplarından sayılan Muhammire İsyanı,²⁸ Azerbaycan ve Cebel taraflarında 192/807 Hürremiler İsyanı kanlı şekilde bastırılmıştır.²⁹ Aynı şekilde Hâricî mensuplarının organize ettiği İbâdiye İsyanı 170/786,³⁰ Sahsah İsyanı 171/787,³¹ Velid b. Tarif et-Tağlibî İsyanı 178/794,³² Husayn İsyanı 175/792,³³ Hamza b. Etrük İsyanı 179/495³⁴ gibi çok sayıda isyan bastırılmıştır.

Hârûnürreşîd’i en çok kaygılandıran grup etkinliği azalmasına rağmen halkın büyük çoğunluğunun sempati duyduğu ve hilafetin hakları olduğunu iddia eden Ehl-i Beyt mensuplarıdır. Hz. Ali ve onun evlatlarına yapılan kıyımlar İslâm toplumunda Ehl-i Beyt mensuplarına duyulan muhabbeti Şia mezhebinden bağımsız olarak arttırmıştır.³⁵ İmam Malik ve Temekküncü³⁶ bir yapıya sahip Ebû Hanîfe’nin Ehl-i Beyt’ ten birisinin önderlik ettiği bazı isyanları söz ve mallarıyla desteklemeleri Ehl-i Beyt’e duyulan muhabbetin açık göstergesidir.³⁷ Ehl-i Beyt mensuplarına karşı toplumun duyduğu muhabbetin farkında olan Halife Hârûnürreşîd, Ehl-i Beyt mensuplarının birlik olup daha büyük isyanlara kalkışmasını engellemek için isyanlardan uzak duranlara karşı ılımlı politika, isyancı olanlara karşı ise Zeydî İdris b. Abdullah’ın isyanında olduğu gibi sert politika izlemiştir.³⁸ İsyancı Ehl-i Beyt mensupları genelde uzak diyarlarda bulunurken ılımlı Ehl-i Beyt mensupları başkente yakın bölgelerde ikamet etmişlerdir. Hârûnürreşîd, Ehl-i Beyt’in önde gelenlerini dikkatle izlemiş, onların en küçük bir isyan ya da üstünlük imasını dahi önemsiz görmemiş ama onları cezalandırmada acele etmekten ve aşırılıktan kaçınmıştır. Bu durumu örnekleyen birkaç hadise şöyledir: Halife ve Musa b. Cafer el-Kazım birlikte Hz. Peygamber’in kabrini ziyaret etmişlerdi. Halife Hz. Peygamberin kabrine “selam sana

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/71.

²⁵ Amr b. Muhammed el-Amrakî’ini Ali b. İsa b. Mâhân’ın icraatlarını eleştirmesi dolayısıyla Ali b. İsa b. Mâhân, onun Muhammire ile ilişkisi olduğunu iddia edip Halife Hârûnürreşîd tarafından ölüm fermanının verilmesini sağlamıştır. Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, 8/266.

²⁶ Şîf ve Hâricî olmayan sonradan Ehl-i Sünnet olarak isimlendirilen ana kitle âlimler kast edilmektedir. Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgaaları* (Ankara: Otto Yayınları, 2021), 242-243.

²⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm* (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2021), 91-93.

²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/296.

²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/350.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/100.

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/103.

³² Halife b. Hayyat, *et-Tarih*, çev. Ömer Sabuncu - Mahmut Sabuncu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 383; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/130.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/113.

³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/292.

³⁵ Şahin, “Şîf-İmâmî Kaynaklarda Ebû Hanîfe Algısı ve Yöneltilen Suçlamalar”, *İlahiyat Tetkikler Dergisi* 48 (2017), 119-140.

³⁶ Ebû Hanîfe, fiili hareket için başarıya ulaşma ihtimalinin güçlü olması gerektiğini yeterince hazırlık yapılmadan kalkışmanın doğru bulmayan akılcı ve garantici olarak niteleyebileceğimiz Temekkün ekolüdür. A. Mustafa Nevin, *İslam Siyaset Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 229-303.

³⁷ Abdülkâdir Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Muğıyye fî Tabakâti'l-Ĥanefiyye* (Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi, ts.), 2/503; Nedîm, *el-Fihrist*, 664.

³⁸ Muhittin Kapanşahin, “Harun Reşid Dönemi İsyancıları”, *Bilimname Düşünce Patformu* 22 (2012), 35-59.

ey amcaoğlu” Musa b. Cafer el-Kazım ise “Selam sana ey babacığım” demiştir. Halife onun bu selamlamasıyla üstünlük iddiasında bulunduğunu düşünmüş, bir müddet sonra isyan edeceği haberlerini bahane ederek onu Bağdat’ta uzun bir müddet hapsedirmiştir.³⁹ Yine Halife kendisine biat etmeyen Abbâs b. Hasan b. Abdullah’ı idam etmemiş onu Medîne’ye sürgüne göndermiştir.⁴⁰ Oysaki bu gibi durumlarda halifeler isyancıları idam etmekten kaçınmamışlardı. Benzer bir olay da Deylem bölgesinde Yahyâ b. Abdullah’ın 176/793 başlattığı kalkışmayı⁴¹ ona gönderdiği emanla⁴² 180/797’de savaş yapmadan çözmesidir. Ancak bir süre sonra Hârûnürreşîd, onu davete başladığı ve emanını bozduğu gerekçesiyle hapse attırmıştır.⁴³ Hârûnürreşîd’in her üç olayda da idam dışındaki tercihleri değerlendirmesini sadece Halife’nin iyi niyeti ile açıklayamayız. Zira eskisi kadar olmasa da Ehl-i Beyt, iktidarın en büyük meşru alternatifi olarak toplum nazarındaki konumunu sürdürmektedir. Halife hem toplumun tepkisini üzerine çekmekten hem de Ehl-i Beyt taraftarlarının bir araya gelerek daha büyük kalkışmalara girişmesinden kaçınmış olmalıdır.

Halife’nin dinî siyasetinde zındıklıkla itham edilen muhalif kişi ve gruplara karşı uyguladığı politika, Ehl-i Beyt mensuplarına karşı izlediği dengeli siyaset ve kâdilkudâtlık kurumu ile Şîî ve Haricî olmayan âlimlerin kurumsallaştırılması Ebû Yûsuf-Hârûnürreşîd ilişkisine büyük oranda katkı sunmuştur.

Âlimlerin ekonomik durumu: Ebû Yûsuf’un yaşadığı dönemde âlimlerin geçim kaynaklarına baktığımızda onların büyük çoğunluğunun halkın ekseriyeti gibi devletten çok bir beklentisi olmaksızın çiftçilik, hayvancılık, zanaatkârlık ve ticaret gibi işlerle geçimlerini sağladıkları,⁴⁴ bazı âlimlerin ise yaptıkları görevler karşılığında devletten nafakasını temin edecek maaş veya hediye aldığı görülmektedir.⁴⁵ Az da olsa Kasım b. Ma’n (öl. 175-791)⁴⁶ gibi bazı âlimlerin yaptıkları görevler sebebiyle maaş almadıkları da bilinmektedir. Her ne kadar George Makdisi, ulemânın öğrencilerden alınan ücretlerle nafakasını temin ettiğini “Sibeveyh’in kitabını gizlice Kisaî’ye okutmuş, Kisaî’de kendisine 70 dinar ödemiştir” ve “Muhammed eş-Şeybânî’nin babasından kendisine kalan 30 bin dirhemini yarısını nahiv ve şiir diğer yarısını da fıkıh ve hadis yolunda infak ettiği”⁴⁷ şeklindeki örneklerle delillendirmek istese de⁴⁸ Makdisi’nin Kisaî örneğini öğretmen

³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/310.

⁴⁰ Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, 8/339.

⁴¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/115; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/281.

⁴² Yöneticinin birine can ve mal güvencesi vermesidir. Nebi Bozkurt, “Eman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995). 11/75-77.

⁴³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/116; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/281-283.

⁴⁴ Nagihan Doğan, *İslâm Siyaset Tarihinde Din, İktidar ve İdeoloji* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 176.

⁴⁵ İbn Kuteybe, *el-İmame ve’s-Siyase*, 330; W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1973), 31; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2009), 2/714.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa’d, *eş-Tabakâtü’l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ata, (Beyrut: Daru’l-Kutubü’l-İlmiyye, 1990), 6/358; Muhammed b. Halef Vekî, *Ahbârü’l-Kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merağî, (Mısır: el-Mektebetü’l-Ticariyyetü’l-Kübra, 1947), 3/177; Zehebî, *Târîhu-l İslâm ve Vefayatu’l Meşahir ve-l E’lam*, 708.

⁴⁷ Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, 129.

⁴⁸ Ahfeş (öl. 221/835) Sibeveyh’in kitabını gizlice Kisaî’ye okutmuş, Kisaî’de kendisine 70 dinar ödemiştir. Makdisi, *Orta çağ’da Yüksek Öğretim*, 241.

ücreti olarak değerlendirmek çok doğru görünmemektedir. Zira bu ücret, yapılan işin gizliliğinin karşılığdır. Diğer rivâyete gelince Makdisi, Muhammed eş-Şeybânî'nin harcadığı 30 bin dirhemi hocalarına ders karşılığında ücret olarak verdiği şeklinde yorumlamıştır. Ancak Muhammed eş-Şeybânî'nin bu parayı ders karşılığında hocalarına verdiğiine dair bir rivayete rastlamadığımızdan bu yorumun çok doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Muhammed eş-Şeybânî'nin 30 bin dirhemi yiyecek, içecek ve barınma gibi ihtiyaçlarını karşılamak için kullandığı anlaşılmaktadır. Böyle bir ortamda yaşamını sürdüren Ebû Yûsuf'un da maddi durumunun iyi olmadığı bilinmektedir.⁴⁹

Ebû Yûsuf'un hilafet hakkındaki görüşü: Dönemin ulemâsının halifelerle ilişkisinde önemli problemlerden biri halifenin meşruiyeti meselesidir. Hz. Peygamberin vefatı sonrası gerek Emevî gerekse Abbâsî halifeleri ilk andan itibaren özellikle Ehl-i Beyt mensuplarına karşı meşruiyet problemi yaşamış⁵⁰ ve bu problemi kaderci bir anlayışla kendilerini topluma Allah'ın yeryüzündeki vekilleri gibi takdim ederek aşmaya çalışmışlardır.⁵¹ Ebû Yûsuf da bizzat hocası Ebû Hanife'nin belirttiği⁵² seçim ve şûra prensiplerini dillendirmeyerek yöneticiyi Allah'ın yeryüzündeki halifesi şeklinde ifade etmiştir.⁵³ Ebû Yûsuf'un hilafet hakkındaki kaderci ifadeleri, kendileri açısından bir meşruiyet aracı olduğundan halifeler tarafından da makul karşılanmıştır. Oysaki ilk Halife olan Hz. Ebû Bekir kendisini Allah'ın değil Hz. Peygamberin halifesi olarak nitelendirmiştir.⁵⁴ Ebû Yûsuf, hilafet makamının Allah'ın takdirinde olduğuna dair ifadelerinde samimi midir, yoksa bu ifadeleri dönemin siyaseti gereği mi kullanmıştır bunu net olarak ortaya koyamayız. Ancak Ebû Yûsuf, hilafet makamının Allah'ın lütfu ve takdiri olduğu mesajını Halife'ye vererek ona Allah'a karşı sorumluluğunu ve yapacağı faaliyetlerde İslâm hukukuna riayet etmesini hatırlatmaktadır. Burada bir önemli nokta da her ne kadar Hulefâ-yi Râşidîn döneminde kan bağından bağımsız olarak halifeler seçilmişlerse de bu durum uzun sürmemiştir. Zira hanedanlık sisteminin neredeyse tüm dünyada kabul gördüğü bir zamanda devletin bütün güçlerini kendinde toplayan şahsın bu güçleri kendi isteğiyle başkasına bırakması realiteyle örtüşmemektedir. Ebû Yûsuf da bu realiteyi görmüş olmalıdır.

⁴⁹ Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, 99; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilberr, *el-İntika fî Fedaili's Selaseti'l Eimmeti'l Fukaha*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, çev. Fahrettin Tülki (İstanbul: İ'tisam Yayınları, ts.), 291-292.

⁵⁰ Şîa'ya göre "İmam; peygamberlerden sonra ümmete yol göstermek, onları hidâyete erdirmek amacıyla Allah'ın emri ile peygamberler tarafından vasi olarak tayin edilen kimsedir." Kemal Kılıçoğlu, *Ehl-i Beyt Yolu Alevi İlmihali* (İstanbul: Oniki İmam Yayınları, ts), 64.

⁵¹ Ca'fer el-Mansûr bir hutbede şöyle konuştu: Ey insanlar! Ben Allah'ın yeryüzündeki sultanıyım. Onun gösterdiği yolda, onun tevfiik ve ilhamı ile sizi idare ediyorum. Onun malının bekçisi ve hazinedarıyım. Malını onun iradesiyle paylaşıyor ve onun izni ile veriyorum. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/205-206.

⁵² Ebû Hanîfe Halife Mansûr'a "Sen sadece kılıcından veya hapsedmenden korkacağımızı ve bu korkular dolayısıyla senin istediğin yönde konuşacağımızı topluma göstermek istedin. Ehl-i takvadan iki kişi dahi senin hilafetin üzerinde birleşmeden sen hilafet makamına geçtin, gerçekte ise hilafet icmâ ve şûra ile olur. Hz. Ebû Bekir Yemen'den biat alıncaya kadar 6 ay hüküm vermekten kaçınmıştır." Dedi. Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, 68-69.

⁵³ Ey mü'minlerin emiri, "Allah, milletin idaresini ele alan kimseleri yeryüzünün halifeleri kıldı. Allah, maiyetindekileri aydınlatacak, aralarındaki problemleri adaletle karara bağlayacak, hak ve hukuktan şüpheye düşülen durumları beyan edecek bir nur halifeye vermiştir. Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, çev. Ali Özek (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973), 27-28.

⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/362

2. Ebû Yûsuf'un Halife Hârûnürreşîd ile Diyalogları

Ebû Yûsuf'un halifelerle ilişkisi onun Bağdat'a gelmesi ve Halife Mehdî-Billah tarafından Bağdat'ın bir bölgesine kadı olarak atanması ile başlamıştır. Kısa bir süre sonra Halife Cürcan valiliğine tayin ettiği oğlu Mûsâ el-Hâdî ile birlikte onu da Cürcan şehrine kadı olarak tayin etmiştir.⁵⁵ Halife Hârûnürreşîd'in onu kâdilkudâtlık vazifesine atamasıyla da bu ilişki farklı bir noktaya taşınmıştır.⁵⁶ Halife Hârûnürreşîd'in de Ebû Yûsuf'u kâdilkudât tayin etmesi rastgele gelişen bir durum değildir. Zira Halife faaliyetlerine meşruiyet kazandıracak ve toplumu hukuksal karışıklıktan kurtaracak bir merciye ihtiyaç duymaktadır.⁵⁷ Bunun için ilim erbaplarından güvendiği birini bu kurumunun başına getirerek onunla bu isteklerini gerçekleştirmek istemiş olmalıdır. Hârûnürreşîd halifelik makamına geçtiğinde Ebû Yûsuf Bağdat'ın bir bölgesinin kadısındır. Bu sebeple Hârûnürreşîd tarafından tanınmaktadır. Ancak yine de Halife onu tanımak için huzurunda bazı meseleleri diğer âlimlerle münazara yaptırdığını ve bu münazaralarda hem onu hem de diğer âlimleri tanımaya çalıştığı bilinmektedir.⁵⁸ Furat'ın, et-Tenûhî'den naklettiğine göre Hârûnürreşîd'in Ebû Yûsuf ile yakınlaşması Hârûnürreşîd'in zina yapan oğluna "had cezasının" uygulanması ile ilgili Ebû Yusuf'tan fetva istemesi ile başlamıştır. Ebû Yûsuf had cezasının uygulanamayacağını zira Hadler konusunda delilin bilgi olamayacağını ayrıca had cezasının ancak beyyine ve ikrar ile sabit olacağını ifade etmiştir. Ebû Yûsuf'un ifadelerinden memnuniyet duyan Hârûnürreşîd ona hediyeler vermiş ve kendi özel meselelerini ona danışmaya başlamıştır.⁵⁹ Oluşan bu güvenden sonra Halife, Ebû Yûsuf'u ilk kâdilkudât olarak tayin etmiş, o da bu görevi kabul etmiştir. Kâdilkudâtlık vazifesiyle beraber Ebû Yûsuf çoğu zaman Halife'nin yanı başında bulunmuş, meşveret meclislerine ve gezilerine katılmış,⁶⁰ ona tavsiyelerde bulunmuş ve bütün bu özellikleri ile kâdilkudâtlık vazifesinden öte Halife'nin danışmanı gibi hareket ederek devlet yönetiminde en önemli şahsiyetlerden biri olmuştur.⁶¹ Ayrıca Ebû Yûsuf, Halife'ye toplumsal sorunlarla alakalı duydukları problemleri⁶² ve alınması gereken tedbirleri, halkın içerisindeki huzursuzlukları, bazı uygulamalardaki problemleri ve

⁵⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/359; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/69; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/250.

⁵⁶ Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, 97; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/359; Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris Ziriklî, *el-Alâm*, (Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin, 2002), 7/239.

⁵⁷ Halifelerin bu isteği hem Ca'fer el-Mansûr'un İmam Malik'in el-Muvatta adlı eserinin tüm beldelere göndermek istemesinde hem de Halife Hârûnürreşîd'in Ebû Yûsuf'a Kitâbü'l Harâc adlı eserini yazdırmasında anlamaktayız. bk. İbn Abdilberr, *El-İntika*, 74.

⁵⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 532.

⁵⁹ Ahmet Hamdi Furat, "Kâdilkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdilkudâtlar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 110-111.

⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/353-354.

⁶¹ bk. Yavuz Selim Göl, *Abbâsiler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 40-52.

⁶² Ebû Yûsuf, valiler ile ilgili halktan şikâyetleri duyması üzerine "Ey mü'minlerin emiri valilerine yaz. Töhmeterle insanları mahkûm etmesinler. Tavsiyesinde bulunmuştur." Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, 272.

devamında çözüm önerilerini,⁶³ adaleti uygulamaktan çekinmemesini,⁶⁴ devlet görevlerine atamada liyakate dikkat etmesini, kısacası topluma dair duyduğu ve gördüğü her problemi aktarıp çözüm için tavsiyelerde bulunmuştur.⁶⁵ Ebû Yûsuf, Halife'ye sadece tavsiyelerde değil, aynı zamanda uyarılarda da bulunmuştur. Halife'nin bir sorusu üzerine Ebû Yûsuf, Halife'nin Mekke, Medine, Hicaz, Yemen arazilerinin dışındaki arazilere dilerse öşür dilerse haraç koyabileceğini ancak onun bu arazilerin nizamını değiştirmesinin helal olmadığını ayrıca Halife'nin Resulullah'ın emir ve hükümlerinin tatbik şeklini değiştirmeye de hakkı olmadığını belirterek adeta Halife'nin hâkimiyet sınırlarını çizmiş, onun keyfi hiçbir faaliyet içerisine giremeyeceğini belirtmiştir.⁶⁶ Ayrıca İslâm toplumunda âlimler, hem toplumu yönlendiren hem de toplumu yöneticiler karşısında temsil eden ve gerektiği zamanlarda da halk ile yönetici arasında arabuluculuk yapan şahsiyetlerdir.⁶⁷ Âlim kişiliğinin bu misyonunun bilincinde olan Ebû Yûsuf, bir defasında Halife, 180/797 bir problem sebebiyle Musul halkını öldüreceğine yemin etmiş ve hatta Musul şehrinin surlarını yıkmıştır. Durumun vahametinin farkında olan Ebû Yûsuf yaptığı faaliyetlerle Halife'nin yapacağı katliamı engellemeyi başarmıştır.⁶⁸

Ebû Yûsuf'un Halife'ye tavsiyelerine ve uyarılarına baktığımızda kullandığı dilin ve üslubunun siyasi realitelerle örtüştüğünü, bunda hocası Ebû Hanîfe'nin nasihatlerinin etkili olduğunu görmekteyiz.⁶⁹ Ebû Yûsuf, bir âlim olarak bir taraftan İslâm hukukunun hükümlerini va'z ederken diğer taraftan da kendi fikir ve kanaatlerini bir tavsiye olarak Halife'ye sunmakta, bu anlayışı ile bir taraftan dini, devlet yöneticileri için sorun oluşturan değil sorunları çözen bir noktaya taşımaya çalışırken diğer taraftan da vaazlarla engelleyemediği kötülükleri devlet otoritesini kullanarak engellemeye çalıştığı anlaşılmaktadır.⁷⁰ Bunu yaparken "kıyas, örf ve istihsan" metotlarından önemli ölçüde faydalanmıştır.⁷¹ Özellikle istihsan metodu herhangi bir konuda maslahat prensibi ile

⁶³ "Ebû Yûsuf, haraç amillerinin kendi adlarına zekât görevlilerini gönderip halktan zekât topladıklarını bu şekilde halka zulmettiklerini bunun helal ve doğru olmadığını bu işler için iffetli ve doğru insanların seçilmesi gerektiğini söylemiştir." Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, 138. "Ebû Yûsuf nehir kenarındaki yapılan dolaplar ve gemilerin nehirdeki rotaları ile ilgili problemleri duyması üzerine bu konuda "yapılan uygulamanın araştırılmasını doğrusunun halka anlatılmasını, başkalarına zarar verenlerin zararlarının kendilerine ödetileceğinin bildirilmesini tavsiye etmiştir." Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, 157-158.

⁶⁴ "Ey Halife, hevesine göre iş yapmaktan sakın, yakın ve uzak insanlara Allah'ın emirlerinden eşit muamele et, adaleti tatbikte hiçbir kötuleyicinin kötülemesinden asla korkma." Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, 28.

⁶⁵ "Ey! Mü'minlerin emiri adamlarına emret, emin, doğru, iffetli, kalbi hastalıklardan sâlim, zekât mallarından hiçbir şeyi senden gizlemeyecek, yükümlülere haksızlık etmeyecek kimselerden seçsinler." Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, 138.

⁶⁶ Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, 106.

⁶⁷ bk. Zeki Tan, *Kur'an'a Göre Âlimin Rolü* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 196-238.

⁶⁸ Yezid b. Muhammed Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, thk. Ahmed Abdullah Mahmud (Beirut: Daru'l- Kutubü'l İlmiyye, 1971), 284-285; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/139; Wael b. Hallaq, *İmkansız Devlet*, çev. Aziz Hikmet (İstanbul: Babil Kitap, 2019), 99.

⁶⁹ Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf'a şöyle tavsiye etmişti, "Kendi yöneticinde ilme, dine uymayan bir durum gördüğünde ona itaat etmekle beraber onu uygun dille ikaz eyle. Çünkü onun eli seninkinden kuvvetlidir. Ona mesela benim amirim ve sultanımsın bu sebeple emrine itaat ederim. Şu kadar ki ilme, dine uymayan halk ve gidişini de sana haber vermektan kendimi alamıyorum dersin." Sabit Ünal, *İmam-ı Âzam'ın Ebu Yusuf'a vasiyeti* (Ankara: Serdengeçti Neşriyat, 1962), 11.

⁷⁰ Mehmet Niyazi, *İslam Devlet Felsefesi* (Ankara: Ötüken Yayınları, 2010), 26.

⁷¹ Ziya Gökalp, "Fıkıh ve İctimâiyât", *Muhafazakâr Düşünce* 7/25-26 (2010), 93-97.

hüküm vermeye elverişlidir.⁷² Devletin yönetiminde kâdılkudâtlık gibi önemli vazifeyi icra etmesi sebebiyle pratikte problemlerle karşılaşan Ebû Yûsuf'un bu metodu benimsemesi ve çokça kullanması adeta zorunluluk gibi görünmektedir. Ebû Yûsuf sadece çözüm üretmek ve Halife'nin faaliyetlerine meşruiyet sağlamakla kalmamıştır. Bazı zamanlarda da Halife'ye yetkilerinin sınırsız olmadığını ve hukuka uymasının zorunlu olduğunu hatırlatmıştır.

2.1. Ebû Yûsuf-Hârûnürreşîd Arasındaki Tartışmalı Konular

Tesvîb uygulaması: Ezan okunduktan sonra "Vakti salat, namaza namaza!" gibi ayrıca bir çağrıda bulunmak anlamına gelen tesvîb,⁷³ Ebû Yûsuf ve Halife Hârûnürreşîd arasındaki ilişkide Ebû Yûsuf'un en çok eleştirildiği konulardan biri olarak bilinir. Bazı araştırmacılar, Ebû Yûsuf'un "tesvîb"i câiz görmesini onun Halife'ye yakınlığı sebebiyle onun gönlünü hoş etmek amacına bağlamışlardır.⁷⁴ Ancak Ebû Yûsuf, bu uygulamayı devlet başkanının işlerinin yoğun olması sebebiyle caiz gördüğünü, Hz. Ömer'in kendisine namazı hatırlatmak için adam tuttuğunu örnek göstererek delillendirmeye çalışmıştır.⁷⁵

Ebû Yûsuf'un Halife Hârûnürreşîd'in özel hayatı ile ilgili konularda verdiği fetvalar: Bu konuda Hârûnürreşîd ile Ebû Yûsuf arasında geçen birkaç diyalog örneği şöyledir: "Hârûnürreşîd, hoşuna giden cariyelerden biriyle yakınlaşmak istemiş, cariyeye ise bunun olamayacağını çünkü daha önce babası Mehdî-Billâh'ın kendisine yaklaştığını söylemiştir. Bunun üzerine Halife, Ebû Yûsuf'a bir çözüm olup olmadığını sormuş. Ebû Yûsuf, cariyenin iddiasına itimat edilmeyeceğini ve ona inanmamasını söylemiştir."⁷⁶ Başka bir olay da Hârûnürreşîd, satın aldığı bir cariyeye adet görmeden, bir an evvel birlikte olmak istemiş, bunun bir çaresinin olup olmadığını Ebû Yûsuf'a sormuş. Ebû Yûsuf, Halife'ye "O cariyeyi oğullarınızdan birine verin, sonra onunla evlenirsiniz"⁷⁷ dediği nakledilmiştir. Benzer bir başka olayda, Hârûnürreşîd başkasına ait bir cariyeyi satın almak istemiş ancak adam cariyesine verdiği söz sebebiyle onu satmak istememişti. Hârûnürreşîd Ebû Yûsuf'a "Bu adam bana cariyesini hibe etmiyor, ne dersin?" demesi üzere Ebû Yûsuf adamla görüşüp adamın cariyeyi satmayacağına dair cariyesine söz verdiğini öğrenmiş ve olayı çözmek için adama cariyenin yarısını satmasını diğer yarısını da hibe etmesini tavsiye etmiştir. Olayın devamında Halife cariyeye hemen birlikte olmak istemiş ve bu konuda yine Ebû Yûsuf'tan bir çare olup olmadığını sormuş, o da ya rahminin ibra edilmesi için beklemesi gerektiğini ya da onu azat ettikten sonra birlikte olabileceğini çünkü hür kadınların rahimlerinin ibra edilmesine gerek olmadığını söylemiştir.⁷⁸

⁷² bk. Said Ali Kudaynetov, "Uygulamalı Örnekler Bağlamında İmam Ebû Yûsuf'un İstihsan Anlayışı", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13/1 (ts.), 322-352; Muharrem Önder, *Hanefî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması* (Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000), 54-57.

⁷³ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 573.

⁷⁴ Yaşar, *Abbâsîler'in İlk Döneminde İktidar İle Ulemâ Arasındaki İlişkiler*, 140.

⁷⁵ Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsî, *el-Mebûsût* (Kahire: Matbaatu's-Sa'âde, 1324), 1/222.

⁷⁶ Celaleddin Suyuti, *Halifeler Tarihi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 297.

⁷⁷ Suyuti, *Halifeler Tarihi*, 298.

⁷⁸ Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, 105; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/307.

Hârûnürreşîd'in özel hayatına dair Ebû Yûsuf'un bu fetvaları vermesi İslâm hukukuna uygun mudur yoksa Ebû Yûsuf, bu fetvaları Halife'ye yakın olma ya da onun gönlünü hoş tutma saikiyle mi vermiştir? Meseleye dönemin şartları içerisinde köle/cariye hukuku açısından bakılması gerekmektedir. İslâm hukukunda efendisinin cariyesiyle cinsel ilişkide bulunması caiz kabul edilmekle beraber cariyenin rahminin boş olması gerekmektedir.⁷⁹ Ancak Ebû Yûsuf'un "Cariyenin sözüne itimat edilmez ya da çocuklarından biriyle evlendir, sonra onunla evlen" sözü ve özellikle de Halife'nin aracısı olarak cariyenin efendisiyle görüşmesi onun Halife'nin gönlünü hoş tutma arzusunda olduğunu hissettirmektedir. Ancak bu meselelerin Halife'nin şahsına münhasır olması, toplumsal bir etkisinin olmaması ve zamanın şartları içerisinde sıradan insanların dahi çok sayıda cariyesinin olması dolayısıyla toplumun cariyelere bakışı Ebû Yûsuf'un bu meseleleri basite indirgeyerek hükümler vermesinde etkili olduğunu bize düşündürmektedir.

Ebû Yûsuf'un hediye kabul etmesi: Halifeler ulemânın kendilerine yakınlık derecesini ölçmek, kalbini kendine meylettirmek, yapmak istedikleri faaliyetlerde onları meşruiyet amaçlı kullanmak gibi amaçlarla onlara hediyeler vermek istemiştir. Başta Ebû Hanîfe olmak üzere dönemin birçok âlimi Halife'nin hediyesini onun mihneti altına girerek dinin araçsallaştırılmasını sağlayacağı ve yöneticilerin mal toplama ve dağıtmada hakkaniyete uymadığı gerekçesi ile kabul etmemişlerdir.⁸⁰ Ebû Yûsuf ise Halife tarafından verilen hediyeleri kabul etmede herhangi bir mahsur görmemiş hatta bazı zamanlarda hediye zamanında almak için ısrarcı bile olmuştur.⁸¹

3. Ebû Yûsuf'un Halife ile Yakın İlişki Kurmasının Nedenleri

Ebû Hanîfe'nin Emevî valisi İbn Hübeyre ve Abbâsî Halifesi Mansûr'un özellikle isyan dönemlerinde yaptıkları kadılık ve Hazine müsteşarlığı görev tekliflerini kabul etmeyerek Ehl-i Beyt ailesinin öncülük ettiği isyanlarını desteklemiştir. Ebû Hanîfe'nin yöneticilere karşı ortaya koyduğu siyasi duruşun sebebi hususunda çağdaş araştırmacılar kanaatlerini şöyle belirtmektedirler: Ebû Hanîfe'nin isyan dönemlerinde yöneticilerin kendi karizması üzerinden meşruiyet sağlanmasına müsaade etmek istemediği, Ehl-i Beyt'e duyduğu muhabbet dolayısıyla onlara karşı yapılan sert politikaların karşısında durmaya çalıştığı⁸² Ayrıca maddi durumunun iyi olması, mevâlî kökenli olması ve kadılık vazifesinin manevi sorumluluğunun ağırlığı gibi nedenlerin etkili olduğu şeklindedir.⁸³

⁷⁹ M. Akif Aydın - Muhammed Hamîdullah, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/246-248.

⁸⁰ Abdullah b. İdris, Hârûnürreşîd'in verdiği 50 bin dirhemi kabul ettiği için Hafs b. Ğıyas onunla ömrü boyunca konuşmayacağına yemin etmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/353.

⁸¹ Hârûnürreşîd, Ebû Yûsuf'un bir davada görüşünü almak üzere gece evinden çağırtdı. Onun görüşünü aldıktan sonra ona dört yüz bin dirhem verilmesini emretti. Öyle ki hazinenin kapıları kapalı olmasına rağmen Ebû Yûsuf ısrarla hazinenin kapılarını açtırıp parayı aldı. Suyuti, *Halifeler Tarihi*, 298.

⁸² Erdiç, "İslam Düşüncesinde Yargı ve Siyaset İlişkisi: Ebû Hanîfe Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme"; Mehmet Azimli, "Abbasiler Dönemi Muhammed En-Nefsu'z-Zekiy ve Kardeşi İbrahim'in İsyanı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (01 Nisan 2008), 55-74.

⁸³ Muhammed Ebû Zehre, *Mezhepler Tarihi*, 397; Cem Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, 76; Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar*, 280-315; Erdiç, "Ebû Hanîfe Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", 305-306.

Ancak Ebû Hanîfe sonrası Hanefî ulemânın önde gelen âlimlerinden biri olan Ebû Yûsuf, hocası Ebû Hanîfe'nin yöneticilerle olan mesafeli bazen de muhalif duruşunu terk ederek yukarıda zikrettiğimiz şekillerde Halife ile yakın ilişki içerisinde olmuş ve yönetimde önemli görevler ifa etmiştir. Ebû Hanîfe sonrasında Ebû Yûsuf'un öncülüğünü yaptığı ulemâ-iktidar ilişkisindeki bu paradigma değişiminin nedenlerini irdelediğimizde hocası Ebû Hanîfe'ye kıyasla karşımıza şöyle durumlar çıkmaktadır.

Halife Hârûnürreşîd'in Ehl-i Sünnet âlimlere karşı uyguladığı siyaset: Hârûnürreşîd, çok sayıda fırkayla mücadele ederken Ehl-i Sünnet âlimlerin öncüleriyle ilişkilerine oldukça önem vermiştir. Önde gelen Ehl-i Sünnet ulemâ ve tasavvuf ehliyle görüşmüş, onlarla istişareler yapmış, onlardan nasihatler dinlemiş ve bazen de nasihatlerin etkisiyle gözyaşı akıtmıştır.⁸⁴ Bu âlimleri Ehl-i Beyt mensuplarına destek vermedikleri müddetçe yanında tutmaya çalışmıştır. Herhangi bir isyana destek veren ya da isyana kalkıştığı duyulan âlimleri ise İmam Şâfiî (öl. 204/820) örneğinde olduğu gibi cezalandırmaktan kaçınmamıştır.⁸⁵ Ebû Hanîfe'nin sivil itaatsizlik sayılacak bir pozisyon almasında Emevî valisi İbn Hübeyre ve Abbâsî II. Halifesi Ca'fer el-Mansûr'un Ehl-i Beyt mensuplarına karşı uyguladıkları sert politikaların önemli bir etkisi olmuştur. Hârûnürreşîd dönemine geldiğinde merkeze yakın bölgelerde Ehl-i Beyt mensuplarının öncülük ettiği büyük çaplı isyanlar olmamıştır. Böylece seleflerine göre daha güçlü bir otorite kuran Halife, Ehl-i Beyt mensuplarına karşı daha ılımlı politikalar izlemiştir. Bu ılımlı politikalar Ehl-i Sünnet âlimlerle daha yakın ilişkiler kurmasında da etkili olmuştur. Böyle bir ortamda kendini meşrulaştırmak için çok fazla çaba sarf etmeye ihtiyaç duymayan Halife, Sâsânîlerdeki "Mobed-i mobedan"⁸⁶ uygulamasının bir benzerini yargı, eğitim ve din hizmetleri gibi önemli görevleri uhdesinde bulunduran "kâdılkudâtlık" müessesesini kurmuş ve Ebû Yûsuf'u ilk kâdılkudât olarak atamıştır.⁸⁷ Halife kâdılkudâtlık kurumu ile o zamana kadar daha çok sivil olan ulemâyı devlet otoritesi altına alarak siyasi bir aygıtla dönüştürmeye çalışmıştır.⁸⁸ Böylece Halife, emri altına aldığı ulemâ üzerinden kendisini hem siyasetin hem de dinin temsilcisi olarak topluma takdim etmeyi, yapacağı tüm faaliyetlere baştan bir meşruiyet sağlamayı, mezheplere ve kişilere göre değişkenlik gösteren hukuksal karmaşalardan toplumu kurtarmayı,⁸⁹ merkezi yönetimi güçlendirmeyi,⁹⁰ kendi ideolojisine uygun bir toplum inşa etmeyi,⁹¹ diğer

⁸⁴ Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, 8/357-360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/189; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/366.

⁸⁵ Bazı kimseler Hârûnürreşîd İmam Şâfiî'nin hilafete niyeti olduğunu söylediler. Bunun üzerine İmam zincire vuruldu ve katıra bindirilerek, hicretin 184. senesinde Bağdat'a götürüldü. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/425-426.

⁸⁶ Sami Zubaida, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, çev. Burcu Koçoğlu - Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2008, s. 69.

⁸⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/359; Furat, "Kâdılkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdılkudâtlar"; Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-Kudâtlık*, 40.

⁸⁸ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm*, 91-93.

⁸⁹ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004), 292.

⁹⁰ Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-Kudâtlık*, 30.

⁹¹ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Alp Tümertekin (İstanbul: İthaki Yayınları, 2003), 17.

firkalarla mücadelede ve yönetim işlerini yürütmeye ulemâdan faydalanmayı⁹² amaçladığı anlaşılmaktadır. Bu amaçlarla Halife Hârûnürreşîd mümkün olduğunca isyanlardan uzak duran, toplumun maslahatını önceleyen, karşılaşılan problemleri sorun etmek yerine çözmek amaçlı yaklaşan Ebû Hanîfe'nin talebelerini daha çok tercih etmiştir.⁹³ Bu talebelerin en önde gelenlerinden biri olan Ebû Yûsuf'u kâdılkudât olarak tayin etmiş ve ona bürokratik atamalarda büyük yetkiler vermiştir. Halife Hârûnürreşîd'in sonradan Ehl-i Sünnet olarak isimlendirilen ulemâyâ karışı izlemiş olduğu bu politikada Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin (öl. 190/805) Halife tarafından kendinden sonra yönetimde en yetkili kişi olarak vazifelerden biri ile yönetimde daha da güçlenen İran anlayışının önemli bir etkisinin olduğu da görülmektedir.⁹⁴ Böylece İslam öncesi Sâsânîlerdeki "din-û devlet" anlayışı Abbâsîlerde uygulanmaya başlanmış ve daha da güçlenerek devam etmiştir.⁹⁵ Bu bağlamda Halife'nin en büyük yardımcılarında biri Ebû Yûsuf olmuştur.

Ebû Yûsuf'un kâdılkudâtlık vazifesini icra etmesi: Ebû Yûsuf'un yöneticilerle ilişkisinde yukarıda anlattığımız siyasî, ekonomik, sosyo-kültürel durumların etkisi olmakla beraber en önemli etken Ebû Yusuf'un kâdılkudâtlık vazifesini icra etmesidir. Hocası Ebû Hanîfe ve daha birçok âlim kadılık vazifesini almaktan kaçınmasına rağmen Ebû Yûsuf kadılık ve daha da ötesi kâdılkudâtlık vazifelerini kabul etmiş ve uzun yıllar da sürdürmüştür. Ebû Yûsuf'un ömrünün ahirinde kadılık ve kâdılkudâtlık görevini yaptığından dolayı pişmanlık ifadeleri olsa da⁹⁶ bu vazifeleri isteyerek kabul ettiğini ve bu görevleri yapmayı kendisi açısından olumsuz olarak değerlendirmedeğini görmekteyiz. Bu düşüncemizi oğlu Yusuf'u kendi yerine kadı tayin ettirmesi güçlendirmektedir.⁹⁷ Ayrıca kadılık vazifesini kabul etmeyen Ebû Hanîfe, talebesi Ebû Yûsuf'a halifelerden uzak durmasını tavsiye etmesine rağmen⁹⁸ yine de ona kadılık vazifesini yapabilecek fakihlerden biri olduğunu ve ilmi dolayısıyla verilen vazifeleri kabul edebileceğini de söylemiştir.⁹⁹ Araştırmacıların bazıları Ebû Hanîfe'nin kadılık tekliflerini kabul etmeyişinde zengin olmasının da etkili olduğunu belirtmektedirler.¹⁰⁰ Ebû Yûsuf'un ise fakir olduğu bilinmektedir. Öyle ki hocası Ebû Hanîfe hem ona maddi destekte bulunmuş hem de ona

⁹² Andre Clot, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 363.

⁹³ bk. Ahmet Aydın, "Devlet İdaresiyle İlgili Konularda Hanefî Fıkıh Literatüründeki Hükümlerle Ebu Hanife'nin İktidara Yönelik Tavrı Arasındaki Farklılık", *Mizanü'l Hak İslam İlimler Dergisi*, (2020), 57-79.

⁹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, ts., 10/362; Furat, "Kâdılkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdılkudâtlar", 109-110; Sönmez Kutlu, "Ehl-i Sünnet Siyaset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* 1/1 (2008), 7-26.

⁹⁵ R. Stephen Humphreys, "Kültürel Bir Elit: İslam Toplumunda Ulemanın Rolü ve Konumu", çev. Murteza Bedir, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 391-418.

⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/307.

⁹⁷ Vekî, *Ahbârü'l-Kudât*, 256-260.

⁹⁸ Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf'a: Sultana yakınlık vesilesi aramamasını, onun yakınlarının arasına girmeyi arzu etmemesini şayet bunu kendiliğinden olması durumunda ise halktan gizlemesini, zira halkın birtakım işleri ona havale edeceklerini, o, işlerle ilgilenirsen sultanın onu horlayacağını, ilgilenmediğin takdirde de halkın onu horlayacağını bu duruma dikkat etmesini tavsiye etmiştir. Ünal, *İmam-ı Âzam'ın Ebu Yusuf'a vasiyeti*, 10.

⁹⁹ Ebû Hanîfe Ebû Yûsuf'a: Sultan seni hoşlanmadığın bir işe memur ederse kabul etme! Yalnız bu vazifeyi sana ilminden dolayı verdiğini anladıktan sonra kabul et dedi. Ünal, *İmam-ı Âzam'ın Ebu Yusuf'a vasiyeti*, 9.

¹⁰⁰ Muhammed Ebû Zehre, *Mezhepler Tarihi*, 397; Erdiç, "Ebû Hanîfe Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", 305-306.

önemli makamlara geleceğini daha küçük yaşlarda söylemiş ve bu beyanlarıyla onu ilim edinmesi için teşvik etmeye çalışmıştır.¹⁰¹ Ebû Yûsuf'un fakir bir aileye mensubiyeti, onun kadılık vazifesini karşılığında maaş ve bazı zamanlarda da Halife'den hediye almasında küçük de olsa etkili olduğunu bize düşündürmektedir.¹⁰² Zira dönemin bazı âlimlerinin - Hafs b. Gıyâs- gibi kadılık vazifesini maddi sıkıntılar nedeniyle kabul ettiği bilinmektedir.¹⁰³ Ebû Yûsuf'un kâdilkudâtlık vazifesini icra etmesi onun meselelere ilim adamlığı yanında yönetici gözüyle de bakmasını sağlamıştır. Zira karşılaşılan meselelere bir kâdilkudât olarak teoride fikir vermekten ziyade pratikte çözüm üretme zorunluluğu bulunmaktadır. Bu durum onun hem halife ile daha yakın ilişki kurmasına hem de meselelere çözüm odaklı yaklaşmasına büyük katkı sağlamıştır.

Ebû Yûsuf'un Arap asıllı olması: G. Mensching'in belirttiği gibi "Evrensel İslâm dini Arap milli dininin sahası üzerinde doğmuştur."¹⁰⁴ İslâm dini, toprak ya da millet kavramları üzerinde değil inanç birlikteliği üzerinde kurulmuş bir dindir. Ancak İslâm toplumunda Emevîlerle birlikte tekrardan İslâm öncesi kabile anlayışının etkisini arttırması ile beraber başlayan ve gittikçe derinleşen mevâlî sorunu,¹⁰⁵ Arap olmayan toplumlarda kırılmalar oluşturmuştur. Abbâsîler dönemine gelindiğinde mevâlî politikası terk edilmiş olsa da mevâlî kabul edilen insanların Emevî döneminde yaşanmışlıkları ve anlatıları, Arap olmayan milletlerde uzun yıllar etkisini göstermiş; milletlerin birbirlerine karşı ön yargılarının oluşmasına ve "şuûbiyye" gibi bir hareketin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁰⁶ Ebû Hanîfe'nin kadılık görevini kabul etmeyiş nedenlerinden biri de mevâlî kökenlilerin kadılık makamına atanmasının Abbâsîler döneminde de olsa Araplar tarafından hoş karşılanmamasıdır. Ebû Hanîfe bizatihi kendisi bu durumu Abbâsî Halifesi Mansûr'a ifade etmektedir.¹⁰⁷ Ebû Yûsuf'un kâdilkudâtlık vazifesine atanmasında Arap asıllı olmasının kendisi açısından önemi olmasa da Halife için önemli olduğunu düşünmekteyiz. Bu düşüncemizi âlimlerin büyük çoğunluğu mevâlî kökenli olmasına rağmen Hârûnürreşîd döneminde atanan kâdilkudâtlar'ın -Ebû Yûsuf, Ebû'l-Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî (182-184/798-800), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (184-189/800-805),¹⁰⁸ Ali b. Zıbyân (189-192/805-808)¹⁰⁹ ve Ali b. Harmele et-Teymî (192-201/808-817)- nerdeyse hepsinin Arap kökenli oluşu güçlendirmektedir.¹¹⁰

¹⁰¹ Saymerî, *Ahbaru Ebû Hanîfe ve Ashâbihî*, 99.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/137.

¹⁰² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 330.

¹⁰³ Hafs b. Gıyâs'ın kadılık vazifesini maddi sıkıntılar nedeniyle kabul etti. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/68; Vekî, *Ahbârü'l-Kudât*, 3/184-185.

¹⁰⁴ Mensching, *Din Sosyolojisi*, 23.

¹⁰⁵ İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424-426

¹⁰⁶ Sadık Cihan, "Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1986), 53-62.

¹⁰⁷ Heytemî, *Fıkhın Sultanı İmam-ı Azam Ebû Hanîfe*, s. 146.

¹⁰⁸ Uyruğu hususunda tartışma olmakla beraber Arap asıllı olduğu genel kabul görmektedir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 680; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/342; Muhammad Hamidullah, "İmam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî", çev. Yûsuf Ziya Kavakçı, *İslâm Medeniyeti Dergisi*, 1969, 5-10; Ahmet Duran, "İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin Hayatı ve Hanefî Fıkhının Tedvinindeki Yeri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9 (2007), 171-198

¹⁰⁹ Ali b. Zıbyân'ın kökenine dair bilgiye kaynaklarda rastlamadık.

¹¹⁰ Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık*, 118-124.

Mensubu olduğu Hanefî Mezhebini yayma arzusu: Ebû Yûsuf'un yaşadığı dönem, itikadî mezheplerden sonra fikhî mezheplerin disiplinlerini oluşturmaya başladığı ve mezhep mensubu âlimlerin kendi fikirlerini yayma çabasının yoğun olduğu dönemdir. Ebû Yûsuf'un döneminde atanan kadıların büyük çoğunluğunun Hanefî mezhebi mensubudur.¹¹¹ Her ne kadar Ebû Yûsuf'un sadece dört kadı atadığı şeklindeki¹¹² rivayetler olsa da kadı atamalarının birçoğunda Ebû Yûsuf'un fikrinin alındığı da bilinmektedir.¹¹³ Ayrıca Ebû Yûsuf'un Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'yi (öl. 189/805) kadılık makamına atarken ona dediği "Orada senin vesilenle ilmimiz yayılır." şeklindeki ifadesi onun mezhebinin görüşlerini ne denli yaymak istediğini göstermektedir.¹¹⁴ Aslında Ebû Yûsuf'un bu arzusu Abbâsî yöneticilerinin politikalarıyla uyduğu için onlar tarafından da desteklenmiştir.¹¹⁵

Toplumun maslahatını önceleyen Ehl-i Sünnet anlayışı: Hilafete gelme ve halifede olması gereken nitelikler üzerinden birbirlerini ve yönetimleri küfür ile itham eden Şîî ve Hâricîlerin olduğu ortamda bu grupların hepsini Müslüman kabul eden Ehl-i Sünnet âlimleri,¹¹⁶ yöneticilerle ilişkisini "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin ve içinizden kendilerine yetki verdiğiniz yöneticilere de itaat edin."¹¹⁷ Ayetinin referansında toplumun huzuru, güveni ve maslahatı için zalim bir yönetici bile olsa isyanı değil itaati önermektedir.¹¹⁸ Bu düşüncenin çokça kabul görmesinde Cemel Vak'ası, Harre Savaşı ve Kerbelâ Olayı gibi acı tecrübelerden çıkarılan derslerin etkili olduğunu görmekteyiz. Ebû Hanîfe idealinde olan halife belirleme yöntemi seçim ve şûrayı¹¹⁹ dile getirmemiş mevcut yöneticiye itaatin gerekliliğini ise şöyle ifade etmiştir: "Mü'min olan takva sahibi veya günahkâr her imamın arkasında namaz kılmak caizdir. Senin mükâfatın sana, onun günahı kendisindedir."¹²⁰ Halifenin yönetime geliş şekli ile alakalı Ahmed b. Hanbel'in de (öl. 241/855) kendisine sorulan "İki grup savaşırsa hangi grupla beraber cuma namazı kılalım?" sorusuna, "Galip olan ile kılın."¹²¹ şeklinde cevap verdiği bilinmektedir. Ancak Ehl-i Beyt mensubu daha ehil birinin öncülük ettiği başarıya ulaşma ihtimali olan isyanlar olduğunda ise Ehl-i Sünnet âlimlerinden birçoğu -Zeyd b. Ali, Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ve İbrahim b. Abdullah isyanları- bu isyanları

¹¹¹ bk. Mansûr Koçinkağ, "Hicrî İlk İki Asırda Irak'ta Görev Yapan Kadılar", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi* 11 (2017), 320-321.

¹¹² Furat, "Kâdilkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdilkudâtlar", 111-112.

¹¹³ Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık*, 90-91.

¹¹⁴ Zehebî, *Menakıb'ı Ebû Hanîfe*, 198-199; Muhammed Zâhid Kevserî, *Bulûğu'l-emanî fî sireti'l-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî* (Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1355), 37.

¹¹⁵ bk. Muhammed Emin Uygur, "Hicri İkinci Yüzyılda Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Rol Oynayan Siyasi Faktörler 'Analitik Çalışma'", *İslâm Medeniyeti Dergisi* 8/50 (2022), 85-105; Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997). 21-27.

¹¹⁶ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgaı*, 242-243.

¹¹⁷ el-Nisa 4/59.

¹¹⁸ Beyazizâde Ahmed Efendi, *İmam-ı Â'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 159.

¹¹⁹ Saymerî, *Ahbaru Ebû Hanîfe ve Ashâbihi*, 68-69.

¹²⁰ Beyazizâde Ahmed Efendi, *İmam-ı Â'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 160.

¹²¹ Ebu Ya'la Muhammed b. Huseyn Ferra, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 22.

desteklemişlerdir.¹²² Âlimler İsyân dışı zamanlarda da yöneticilerin yaptıkları hukuksuz uygulamaları hem eleştirmiş hem de onlara yardımcı olmaktan kaçınmışlardır.¹²³ Özellikle Ehl-i Sünnet'in ilk önderlerinden birisi olarak kabul edilen Hasan Basri'nin (öl. 110/728), Muaviye'nin oğlu Yezid'i veliâht olarak belirlemesine¹²⁴ ve Muaviye'nin Ziyâd b. Ebihi'yi siyasî saiklerle kardeş olarak kabul etmesine¹²⁵ karşı yapmış olduğu eleştiriler ile¹²⁶ Malik b. Enes'in Medine valisi Ca'fer b. Süleyman'a biat etmediği gerekçesi ile yere yatırılıp dövülerek omzunun çıkması¹²⁷ şeklindeki tarihi kayıtlar âlimlerin yöneticiler karşısındaki isyana kalkışmayan ama eleştiriden de uzak durmayan tavırlar sergilemesinin örnekleridir.

Ehl-i Sünnet ekolünün temsilcilerinden biri olan Ebû Yûsuf'un da Halife'nin yapabileceği makyavelist siyaseti engellemek ve toplumun maslahatını öncелеmek gibi bir düşünceyle hareket etmesi daha makul görünmektedir.¹²⁸ Ehl-i Sünnet ulemânın devletin çatısı altında birlik ve beraberliği önceleyen yaklaşımı, bazı istisnalar dışında halifeye itaati şart gören anlayışı ve karşılaşılan problemlere çözüm odaklı yaklaşımı Halife'nin onları¹²⁹ devlet yönetiminde değerlendirmek istemesini sağlamış olmalıdır.¹³⁰ Stephen Humphreys'in de dediği gibi çok sayıda âlimin yönetimle birlikte hareket etme tutumu, onların belli ölçüde hukuku, düzeni ve İslâmî hayat biçimini tesis etmek için yapılmış iş birliği gibi de anlaşılabilir.¹³¹

Sonuç

İslâm toplumunda siyasi mücadelelerin dini referanslar üzerinden yapılması, itikadi mezheplerin ortaya çıkmasına ve birbiriyle rekabet etmesine neden olmuştur. Sonradan Ehl-i Sünnet olarak isimlendirilen ulemâ; Ebû Yûsuf-Hârûnürreşîd dönemine gelinceye kadar yöneticilerle mesafeli duran, çok kereler dini araçsallaştıracak meselelerde yönetimin buyruğu altında hareket etmeyi kabul etmeyen, Ehl-i Beyt isyanları dışında silahlı isyanlardan mümkün olduğunca kaçınan anlayış içerisinde hareket etmişlerdir. Ancak Ebû Yûsuf, takipçisi olduğu Ehl-i Sünnet âlimler ve hocası Ebû Hanîfe'nin siyasi sayılabilecek tutum ve davranışlarını sürdürmeyerek devlet yönetiminde kısmi din-devlet birlikteliği sayılabilecek bir ilişki modeli arayışı içerisinde

¹²² Bağdâdî, *Tarihu Bağdat*, 15/444.

¹²³ Ebû Hanîfe, İsyân edenlerle küfürlerinden dolayı değil, isyanları sebebiyle savaşsın ve böylece isyancılarla beraber olmayıp adil zümre ile zâlim de olsa meşru sultanın yanında yer alırsın. Beyazîzâde Ahmed Efendi, *İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri*, 159; Fatih Sancılı, *Mezhep İktidar İlişkileri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 463-464.

¹²⁴ Suyuti, *Halifeler Tarihi*, 212.

¹²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/53.

¹²⁶ Hasan Basri, Emevî valisi İbn Hübeyre'ye halifeden çok Allah'tan korkmasını nasihat ederek sert bir uyarıda bulunmuştur. W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Osman Demir (İstanbul: Ketebe, 2021), 124.

¹²⁷ Nedîm, *el-Fihrist*, 664; İbn Abdilberr, *el-İntika*, 80.

¹²⁸ İsmail Kara, "İslâm'da Ruhbanlık Yoktur. Söylemi Etrafında Dînî Otorite ve Ulemâ Üzerine Birkaç Not", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi*, 21 (2001), 12

¹²⁹ Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık*, 46.

¹³⁰ Kutlu, "Ehl-i Sünnet Siyaset Anlayışının Dînî Temellerinin Sorgulanması", 7-26; İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, 3-4; Ahmet Aydın, "Devlet İdaresiyle İlgili Konularda Hanefî Fıkıh Literatüründeki Hükümlerle Ebû Hanîfe'nin İktidara Yönelik Tavrı Arasındaki Farklılık", *Mizanü'l Hak İslam İlimler Dergisi*, (2020), 57-79.

¹³¹ Humphreys, "Kültürel Bir Elit: İslam Toplumunda Ulemanın Rolü ve Konumu", 391-418.

girmiştir. Ebû Yûsuf'un bu tercihinde; kendisinin maddi durumu, Arap asıllı olması ve mezhebini yayma isteği gibi nedenlerin az da olsa etkisi olmakla birlikte en önemli etkenlerin tam manasıyla muktedir olan iktidarın hukuk içinde kalmasını sağlamak ve toplumun maslahatı anlayışı olduğunu görmekteyiz. Zira Ebû Hanîfe hilafet makamını doğrudan tehdit eden ve başarılı olma ihtimali bulunan isyan dönemlerinde yöneticilerle sıkıntılar yaşamıştır. Oysaki Ebû Yûsuf'un yönetim ve halk nazarında öne çıktığı yıllar, Halife Hârûnürreşîd'in onu kâdılkudât olarak tayin etmesi ile başlamıştır. Bu dönem devletin otoritesinin güçlendiği, kurumsallaşmanın hız kazandığı ve önceki yıllara nazaran daha sakin geçen yıllardır. İktidarı ele geçirme ihtimali olan Ehl-i Beyt mensuplarının başlattığı büyük bir isyan hareketi gerçekleşmiş olsaydı Ebû Yûsuf'un tavrı nasıl olurdu bilemeyiz ancak böyle bir isyanın gerçekleşmemesinin Ebû Yûsuf-Hârûnürreşîd ilişkisine katkı sağladığı kanaatindeyiz.

Ebû Yûsuf, dönemin siyasi realitelerinin farkında olarak Halife ile sağlıklı bir ilişki yürütmek için Halife'nin şahsına ait meselelerde kimi zaman hîle-i şer'iyye yoluna başvurarak kimi zaman da bizatihi kendisi mesuliyet alarak Halife'nin gönlünü hoş tutmaya çalışmış ve bu faaliyetlerinde hukuktaki muğlaklıklardan yararlanmışır. Ebû Yûsuf'un toplumu ilgilendiren meselelerde ise toplumun maslahatını önceleyen çözümçü bir anlayış içerisinde hareket ettiğini, bu faaliyetlerini yaparken de örf, kıyas ve istihsan metotlarını yoğun olarak kullandığını görmekteyiz. Bunların yanı sıra hukukî yorum gerektirmeyen mevzularda ise Halife'ye hukuk çerisinde kalması için uyarılarda bulunduğunu da görmekteyiz. Ebû Yûsuf'un bu uygulamalarının karşısında Halife ise kâdılkudâtlık kurumu ile Ebû Yûsuf ve diğer birçok âlimi memuriyet sınıfına dahil ederek önemli görevlere atamış, onları istişare meclisinde bulundurmuş, onlara maaş ve hediyeler vermiş ve tüm bu davranışlarıyla yönetimine muhalif fırkaların karşısında kendisine meşruiyet sağlayacak, toplumu yönetmede ve yönlendirmede faydalanabileceği makul bir grubu emri altına almaya çalışmış ve bu politikasında büyük oranda da başarılı olmuştur. Böylece Ebû Yûsuf-Halife Hârûnürreşîd dönemine gelinceye kadar sivil konumunu muhafaza etmeye çalışan ve amir-memur ilişkisinden kaçınan Ehl-i Sünnet ulemâ ile yöneticiler arasındaki birbirini kontrol altına alma mücadelesi çoğunlukla yöneticilerin istekleri çerçevesinde şekillense de âlimleri temsil eden Ebû Yûsuf'un edindiği statü oldukça önemlidir. Ancak Ebû Yûsuf'un bir âlim olarak edindiği statü, zaman geçtikçe zayıflamış İslâm öncesi, Sâsânî devletinde hüküm süren din-devlet ilişkisine benzer, çoğunlukla amir-memur ilişkisi sayılabilecek bir model oluşmaya başlamıştır. Burada önemli bir nokta da din-devlet birlikteliği anlayışının bir çatışmaya düşülmeden sürdürülmesinin başarılabilmesidir. Son olarak Ebû Yûsuf-Hârûnürreşîd ilişkisi, dönemin şartları içerisinde her ikisi açısından da realiteye uygun, makul ve maslahatçı bir anlayış üzerine kurulmuş görünmektedir.

Kaynakça

- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavğaları*. Ankara: Otto Yayınları, 2021.
- Althusser, Louis. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. çev. Alp Tümertekin. İstanbul: İthaki Yayınları, 2003.
- Avcı, Mehmet. *İmam Ebû Yusuf'un Hayatı ve Fıkhi Görüşleri*. Şanlı Urfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2001.

- Aydın, Ahmet. "Devlet İdaresiyle İlgili Konularda Hanefî Fıkıh Literatüründeki Hükümlerle Ebu Hanife'nin İktidara Yönelik Tavrı Arasındaki Farklılık". *Mizanü'l Hak İslam İlimler Dergisi*, 57-79.
- Aydın, M. Akif - Hamîdullah, Muhammed. "Köle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/246-248. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Azimli, Mehmet. "Abbasiler Dönemi Muhammed En-Nefsu'z-Zekiyye ve Kardeşi İbrahim'in İsyanı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (01 Nisan 2008), 55-74. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/61998>
- Bağdâdî, Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Daru'l- Garbi'l İslami, 2002.
- Bardakoğlu, Ali. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/21-27. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Beyazizâde Ahmed Efendi. *İmam-ı Âzam Ebû Hanife'nin İtikadi Görüşleri*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Boyacıoğlu, Ramazan. *Hilafetten Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1992.
- Bozkurt, Nebi. "Eman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- C. Brockelmann. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*. çev. Neş'et Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Cihan, Sadık. "Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1986), 53-62.
- Cin, Halil - Akyılmaz, Gül. *Türk Hukuk Tarihi*. Konya: Sayram Yayınları, 2003.
- Clot, Andre. *Harun Reşid Ve Abbasiler Dönemi*. çev. Nedim Demirtaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Çaylak, Adem - Kartal, Rabia Nur. "İslam Siyasi Tarihinde Bilgi (Ulema)-İktidar (Umera) İlişkisi: Ebu Hanife Örneği". *Kosbed* 38 (2019), 143-160. <https://doi.org/10.35343>
- Çetin, Maksut. "Ebu Hanife'nin Siyaset Anlayışı Ve Siyasi Tutumu". *Ibad Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (2019), 25-37.
- Doğan, Nagihan. *İslâm Siyaset Tarihinde Din, İktidar ve İdeoloji*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Ebu Yusuf. *Kitabu'l-Haraç*. çev. Ali Özek. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbgatullah Kaya. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018.
- Erdiç, Şaban. "İslam Düşüncesinde Yargı ve Siyaset İlişkisi: Ebû Hanîfe Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (2021), 293-310.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh Ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Ezdî, Yezid b. Muhammed. *Tarihu'l Mevsil*. thk. Ahmed Abdullah Mahmud. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubül' İlmiyye, 1971.
- Ferra, Ebu Ya'la Muhammed b. Huseyn. *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Furat, Ahmet Hamdi. *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.
- Furat, Ahmet Hamdi. "Kâdılkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdılkudâtlar". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 104-121.
- Gökalp, Ziya. "Fıkıh ve İctimâiyât". *Muhafazakâr Düşünce* 7/25-26 (2010), 93-97.
- Göl, Yavuz Selim. *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-Kudâtlık*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Halife b. Hayyat. *et-Tarih*. çev. Ömer Sabuncu - Mahmut Sabuncu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Hallaq, Wael b. *İmkansız Devlet*. çev. Aziz Hikmet. İstanbul: Babil Kitap, 2019.
- Humphreys, R. Stephen. "Kültürel Bir Elit: İslam Toplumunda Ulemanın Rolü ve Konumu". çev. Murteza Bedir. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 391-418.

- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *el-İntika fi Fedaili's Selaseti'l Eimmeti'l Fukaha*. çev. Fahrettin Tülki. thk. Abdulfettah Ebû Gudde. İstanbul: İ'tisam Yayınları, ts.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergah Yayınları, 6. Basım, 2009.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's-Siyâse*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-Tarih*. çev. Abdullah Köşe. 11 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- İslamoğlu, Mustafa. *İmamlar ve Sultanlar*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 42. Basım, 2018.
- Kapaşahin, Muhittin. "Harun Reşid Dönemi İsyancıları". *Bilimname Düşünce Patformu* 22 (2012), 35-59.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Bulûğu'l-emanî fi sireti'l-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*. Mısır: Mektebetü'l-Hanci, 1355.
- Koçinkağ, Mansûr. "Hicrî İlk İki Asırda Irak'ta Görev Yapan Kadılar". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi* 11 (2017), 27-44.
- Koçoğlu, Binali. "Abbasiler Dönemi Ulemâsının Özellikleri ve Rollerini". *Social Sciences Studies Journal* 91 (2021), 5163-5172. <https://doi.org/10.26449/sss.3656>
- Koçoğlu, Binali. *Hanefî Ulemânın İktidarla İlişkisi (133-236/750-850)*. Atatürk Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2022.
- Korkmaz, Sıddık. "Sınırları Belirlenemeyen Dinî Bir Oluşum: Ehl-İ Sünnet ve'l-Cemaat". *Marife* 3 (2005), 377-392.
- Kudaynetov, Said Ali. "Uygulamalı Örnekler Bağlamında İmam Ebû Yûsuf'un İstihsan Anlayışı". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13/1 (ts.), 322-352.
- Kureşî, Abdülkâdir. *el-Cevâhirü'l-Muğıyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*. 2 Cilt. Karaçi: Mir Muhammed Kütüphane, ts.
- Kutlu, Sönmez. "Ehl-İ Sünnet Siyaset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* 1/1 (2008), 7-26.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Mensching, Gustave. "İslâm'ın Sosyolojisi". çev. Ahmet Çekin. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/4 (2006), 559-574.
- Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Nevin, A. Mustafa. *İslam Siyaset Düşüncesinde Muhalefet*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Niyazi, Mehmet. *İslam Devlet Felsefesi*. Ankara: Ötüken Yayınları, 8. Basım, 2010.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm*. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2021.
- Önder, Muharrem. *Hanefî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması*. Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.
- Sancılı, Fatih. *Mezhep İktidar İlişkileri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed. *Ahbaru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*. Beyrut: Alemlü'l Kütüp, 1985.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Kahire: Matbaatu's-Sa'âde, 1324.
- Suyuti, Celaledin. *Halifeler Tarihi*. çev. Onur Özatağ. 4 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Şahin. "Şiî-İmâmî Kaynaklarda Ebû Hanîfe Algısı ve Yöneltilen Suçlamalar". *İlahiyat Tekikler Dergisi* 48 (2017), 119-140.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*. 11 Cilt. Beyrut: Daru'l-Turas, 1387.
- Tan, Zeki. *Kur'an'a Göre Âlimin Rolü*. Şanlı Urfa: Harran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.

- Udeh, Abdulkadir. *İslam ve Siyasi Durumumuz*. çev. Beşir Eryarsoy. İstanbul, 1986.
- Uygur, Muhammed Emin. "Hicri İkinci Yüzyılda Hanefi Mezhebinin Oluşumunda Rol Oynayan Siyasi Faktörler 'Analitik Çalışma'". *İslâm Medeniyeti Dergisi* 8/50 (2022), 85-105.
- Ünal, Sabit. *İmam-ı Â'zam'ın Ebu Yusuf'a vasiyeti*. Ankara: Serdengeçti Neşriyat, 1962.
- Vekî, Muhammed b. Halef. *Ahbârü'l-Kudât*. thk. Abdülaziz Mustafa el-Merağî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü'l Ticariyyetü'l-Kübra, 1947.
- W. Barthold. *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. M. Fuad Köprülü. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 1973.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe, 2021.
- Yaşar, Serkan. *Abbâsîler'in İlk Döneminde İktidar İle Ulemâ Arasındaki İlişkiler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.
- Yiğit, İsmail. "Mevâli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/424-426. TDV Yayınları, 2004.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Menakıb'ı Ebû Hanîfe*. çev. İsmail Karagözoğlu. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2018.
- Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Tarihu-l-İslam ve Vefayatu'l-Meşahir ve'l-E'lam*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Darü'l- Garbi'l İslami, 2003.
- Zirikî, Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris. *el-A'lâm*. Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin, 15. Basım, 2002.
- Zorlu, Cem. *Alim ve Muhalif*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.